

संत रोहिदास महाराजांचा जीवन पट आणि कार्य

भगत आर. एम.

M.A. B.Ed., NET (History)

इतिहास विभाग, दे.सं. गरड महाविद्यालय, मोहोळ.

प्रस्तावना -

भूतलावर प्रत्येक युगामध्ये अत्याचार, दुर्बुद्धी, अधर्म यासारख्या गोष्टी वाढतात, तेव्हा त्या नष्ट करण्यासाठी भगवंत जन्माला येतो, असा भारतीयांचा विश्वास आहे आणि हाच विश्वास सार्थ ठरतो, जेव्हा माणसाला महाभारतातला श्रीकृष्ण, रामायणातील प्रभुराम यांचे कर्म कळते. कधी यात भगवंताचे दर्शन जानदेव, तुकाराम, एकनाथ, कबीर, रोहिदास यांसारख्या संतांमध्ये होते. आकाश कसे असंख्य तार्यांनी उजळून निघते, तसाच अवघा महाराष्ट्र उजळून निघाला तो इथे जन्माला आलेल्या संतांमुळेच. असेच एक संत जनसमुदायाला सामाजिक एकतेचा संदेश देणारे क्रांतिकारक विचारवंत म्हणजे 'संत रोहिदास'.

भारत भूमी ही महान साधूसंतांच्या आणि क्रांतिकारक महापुरुषांच्या कार्याने पवित्र झालेली आहे. संत सहवासाशिवाय, समाजाच्या एकतेशिवाय राष्ट्र नसते. संतांचे विचार हे प्रेरणादायी, दिशादर्शक असतात. तसेच संत रोहिदासांचे ही विचार प्रेरणादायी, स्फूर्तीदायी आहेत. भारतभर फिरून त्यांनी महान कार्य केल्यामुळे ते सुधारक संतांमध्ये अग्रणी संत होते. ते कुलभूषण कवी होते. तसेच तत्कालीन प्रचलित सामाजिक विद्वान होते. संत रोहिदास इ. स. 15 ते 16 व्या शतकादरम्यान भक्ती चळवळीचे भारतीय रहस्यवादी कवी होते. अस्पृश्य समाजात जन्माला आलेल्या या संताने विचारातून आपले वेगळेपण मांडले. आपले सामर्थ्य मान्य करावयास भाग पाडणाऱ्या संत रोहिदास यांच्या सामर्थ्याचा शोध घेण्याचा, प्रेरणा व स्फूर्ती मिळविण्याचा हा एक छोटासा प्रयत्न आहे.

उद्देश -

- * संत रोहिदास महाराज यांच्या कार्याची माहिती घेणे.
- * संत रोहिदास महाराजांचा जीवन वृत्तांत पाहणे.
- * संत रोहिदास महाराजांच्या आयुष्यातील विविध घटनांचा अभ्यास करणे.

- * संत रोहिदास महाराजांनी केलेल्या सामाजिक, धार्मिक जनजागृतीची माहिती घेणे.
- * आजच्या पिढीला संत रोहिदास महाराजांच्या कार्याचे महत्त्व पटवून देणे.

संत रोहिदास महाराजांचे जीवन

जन्म -

महान हिंदु संत, संत रोहिदास यांचा जन्म उत्तर प्रदेशातील काशीजवळ असणार्या मांडूर गावात माघ पौर्णिमेस रविवारी एका चर्मकार कुळात झाला. तर काहींच्या मते, रोहिदास यांचा जन्म वाराणसी मधील काशीजवळ गोवर्धनपूर येथे झाला. पण संत रविदास यांनी रैदास रामायणात लिहिल्याप्रमाणे त्यांचे जन्मस्थळ मांडूर हेच असल्याचे स्पष्ट होते.

काशी ढीग मांडूर स्थाना

शुद्ध करत गुजरा ना |

मांडूर नगर लीन औतारा

रविदास शुभ नाम हमारा ||

सूर्याप्रमाणे तेजस्वी असल्याने त्या पुत्राचे नाव रविदास म्हणजेच रोहिदास असे ठेवण्यात आले आणि पुढे याच तेजस्वी पुत्राचे नाव संपूर्ण भारतवर्षात कोरले गेले. संत रोहिदास हे भारतातील एकमेव संत आहेत की, ज्यांना विविध नावांनी ओळखले जाते. बंगालीमध्ये रुईदास, रुयदास, राजस्थानात रोहिदास, मराठीत रविदास, पंजाब मध्ये रैदास अशी त्यांची नावे प्रचलित आहेत. रोहिदास महाराजांच्या आईचे नाव कळसादेवी किंवा रघुराणीदेवी व वडिलांचे नाव रघुराम असे होते.त्यांचे वडील चामड्याचे काम करित. त्यांचे बहुतांश आयुष्य गंगा नदीच्या काठावर अध्यात्मिक अनुयायांमध्ये आणि सूफी संत, साधू व तपस्वी यांच्या सहवासात गेले. आई धार्मिक आणि रामभक्त होती. आई-वडील दोघेही सात्विक वृत्तीचे होते. आई-वडिलांच्या संस्काराने त्यांना लहानपणापासूनच कीर्तन-प्रवचन आवडू लागले. संतांच्या प्रभावाखाली राहिल्यामुळे त्यांना अध्यात्माची गोडी लागली. ते मोठे होतील, तसे त्यांच्यातील देशभक्ती, देवभक्ती वाढत गेली. समाजातील उच्चनीचता, जातीभेद, दारिद्र्य, श्रीमंती, यामधील भेदभाव कसा दूर करावा, याचा विचार ते करू लागले.

विवाह

वयाच्या तेराव्या वर्षी रोहिदास यांचा विवाह झाला. त्यांच्या पत्नीचे नाव लोणा असे होते. ती सुंदर, सुशील होती. रोहिदास यांनी हीसुद्धा जबाबदारी आनंदाने स्वीकारली. आपला व्यवसाय, समाजसेवा, आपली पत्नी आणि आई-वडील यांना सांभाळित रोहिदास आपल्या व्यवसायात पारंगत झाले. लोणाईने रोहिदासांना खूप साथ दिली. ती आपल्या संसारात सुखी होती. कोणतीही कुरकुर न करता तिने संत रोहिदास यांना आयुष्यभर सोबत केली. रोहिदास आणि लोणाई यांना विजयदास नावाचा एक मुलगा झाला.

जीवन

संत रोहिदासांनी स्वामी रामानंद यांना आपले गुरु मानले. संत कबीरदास हे संत रोहिदासांचे समकालीन संत होते आणि संत मीराबाईंनी संत रोहिदासांना आपले गुरु मानले होते. तत्कालीन जातीयता न मानता अस्पृश्य समाजातील एका संताला गुरु मानून त्याच्याविषयी आदरभाव व्यक्त करणे, यातून रोहिदासांचे मोठेपण दिसून येते. गुरुनानक यांनी रोहिदासांबद्दल आपल्या भावना व्यक्त करताना म्हटले आहे की,

रविदास चमारू उस्तुति करे |
हरि कि रिती निमख इक गई |
पतित जाती उत्तम भया |
चारि बरन पए पगि आई ||

संत रोहिदास यांनी भारतभर फिरून समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व याचे धडे देत भारताला अध्यात्मिक आणि सामाजिक उंचीवर नेऊन ठेवले. संत रोहिदास हे मानवतावादी संत होते. त्यांनी समाजाला कल्याणाचा मार्ग दाखवला. समाजाचा प्रत्येक घटक सुखी व्हावा, जातीय व सामाजिक सलोखा निर्माण व्हावा, अशा विचारांचा प्रसार त्यांनी संपूर्ण उत्तर आणि दक्षिण भारतात केला.

हिल मिल चलो जगत मे
फूट पडो दो नही |
फूट पडी माची तो
देश नष्ट हो जाई |

जात-पात, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, एकजूट, धर्म आणि देशप्रेम याबाबत रोहिदास यांनी अतिशय परखड विचार मांडले आहेत. संत रोहिदास नेहमीच जातिभेदाविरुद्ध होते. ते नेहमी सामाजिक कुप्रथांविरुद्ध आवाज उठवत असत. संत रोहिदासांचे गुरु रामानंदजी होते. ज्यांच्या भक्तीचा प्रभाव रोहिदास महाराजांवर होता. म्हणूनच संत रोहिदास यांना केव्हाही संधी मिळाली की, ते भक्तीमध्ये मग्न होत. रोहिदास आपल्या बनवलेल्या चपला गरजू व्यक्तीस मोफत देत असत. परिणामी, रोहिदास महाराजांच्या वडिलांना घर चालविणे कठीण जात असे. त्यामुळे वडिलांनी त्यांना घरातून वेगळे काढले. तरी देखील त्यांनी आपला भक्तिमार्ग सोडला नाही.

संत रोहिदास महाराज म्हणतात की,

अब कैसे छुटे रामरट लागी,
प्रभुजी तुम चंदन हम पानी,
जाकी अंग-अंग बास समानी |
प्रभुजी तुम घन बन हम मोरा,
जैसे चितवत चंद चकोरा ||
प्रभुजी तुम दिपक हम बाती,

जाकी ज्योती बरें दिनराती |
 प्रभुजी तुम मोती हम धागा,
 जैसे सोना ही मिलत सोहागा ||
 प्रभुजी तुम स्वामी हम दासा,
 ऐसी भक्ती करे रैदासा ||

यावरून कळते की, रविदास जी भगवंताला आपला अविभाज्य भाग मानत असत आणि देवाशिवाय जीवनाची कल्पनाही करत नव्हते. संत रोहिदास जातीव्यवस्थेचा सर्वात जास्त विरोध करत होते. त्यांचा असा विश्वास होता की, मानवांनी निर्माण केलेल्या जातीवादामुळे माणूस माणसापासून दुरावला जात आहे आणि जातीने माणसात फूट पाडल्यास काय फायदा ?

जाति-जाति मे जाति है,
 जो केतन के पात |
 रैदास मनुष ना जुड सके,
 जब तक जाति न जात ||

संत रोहिदास महाराजांच्या काळात जातिभेद शिगेला पोहोचला होता. जेव्हा रोहिदास यांच्या वडिलांचे निधन झाले, तेव्हा त्यांच्या अंत्यसंस्कारासाठी लोकांची मदत मिळाली नाही. संत रोहिदास यांच्या जीवनात अशा बऱ्याच घटना घडल्या आहेत, ज्या आजही जातीवादाच्या भावनेच्या पलीकडे आहेत.

एकदा त्यांच्या गावातील सर्व लोक सणानिमित्त गंगा स्नानासाठी जात होते, तेव्हा सर्वांनी रोहिदास यांना गंगास्नानासाठी जाण्याची विनंती केली. पण रोहिदास यांनी त्या दिवशी गंगास्नानाला जाण्यास नकार दिला. कारण त्यांनी चपला बनवण्याचे आश्वासन दिले होते. रोहिदास महाराज म्हणाले, जर मी गंगेत स्नानासाठी गेलो तर माझे लक्ष इकडेच असेल आणि जर मी वचन मोडले तर मला गंगा स्नानाचे आशीर्वाद कसे मिळतील. यामुळे संत रविदासजी म्हणाले, माझे मन जर स्वच्छ असेल तर माझी चपला धुवायची जागा देखील गंगा आहे. तेव्हापासून ही म्हण प्रचलित झाली,

"मन चंगा तो, कठौती में गंगा |"

माणसाचे मन पवित्र असेल, त्याला जातीवादाचा स्पर्श झाला नसेल, तर चांभाराच्या कुंडात ही गंगाजलाचं पावित्र्य दिसून येते. जर आपले मन शुद्ध असेल, तर देव आपल्या अंतःकरणात वास करतो. ही घटना संत रोहिदास यांच्या कर्तृत्वाशी निष्ठा आणि आज्ञाधारकपणा दाखवते.

संत रोहिदास महाराजांचे विचार

गुरू रोहिदास यांच्या विचारधारेत मनुष्य हाच धर्माचा केंद्रबिंदू होता. धर्म हा मानवासाठी असून मानवाच्या सर्वांगीण कल्याणासाठीच धर्माने आपली भूमिका वठवावी, असे त्यांना अभिप्रेत होते. मूर्ती पूजेवर, कर्मकांडावर त्यांचा अजिबात विश्वास नव्हता. मानवी मनाला सुयोग्य विचार

करण्याची दिशा लावणे, हेच सुखाचे उगमस्थान असल्याची धारणा रविदासांची होती. सर्वांना समान अधिकार असावेत, सर्व जीव म्हणजे एकच मातीतून बनलेली भांडी आहेत. त्यांना बनवणारा ही एकच आहे. एकाच परमात्म्याची ही सारी रूपे आहेत. तिथे कोणी ,छोटा कोणी मोठा नाही. जो मेहनतीला प्रभुशक्ती समजतो त्याचेच जीवन यशस्वी होईल, असे रोहिदास म्हणतात.

चांभार समाजात जन्माला आल्यानंतरही त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य जातीवर आधारलेली विषमतावादी समाजव्यवस्था बदलण्यासाठी खर्ची घातले. तत्कालीन समाजव्यवस्थेतील तळागाळातील शेवटचा घटक सुखी व्हावा, एकमेकांप्रती आदर निर्माण व्हावा, जातीय आणि सामाजिक सलोखा निर्माण व्हावा, अशी विचारधारा गुरु रविदास यांची होती. म्हणजेच मानवतावादी बंधुत्ववादी विचार गुरु रविदास यांना प्रिय होते. चौदाव्या शतकात उत्तर प्रदेशातील चांभार वंशात जन्मलेल्या रविदासांनी सामाजिक कार्याचा प्रचार व प्रसार संपूर्ण उत्तर आणि दक्षिण भारतात केला. प्रचंड प्रतिभा, प्रभावी वाणी, संघटन कौशल्य, सामान्य जनतेविषयी आस्था, श्रद्धा, प्रेम, करुणा ,बंधुत्व हेच अष्टपैलू त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे होते.

संत रोहिदास यांच्या विचारांनी महाराष्ट्रातील सर्व संतांवर भुरळ घातली होती. संत सेना महाराज म्हणतात की,

वेद ही झूठा शास्त्रही झूठा,
भक्त कहासे पछानी |
जा जा ब्रम्हा तुही झूठा
झुठी साके न मानी ||
गरुड चढे जब विष्णू आया,
साच भक्त मेरे दो ही |
धन्य कबीर धन्य रोहिदासा
गावै सेना न्हावी ||

संत एकनाथ महाराज त्यांच्या एका अभंगात रोहिदासांच्या आध्यात्मिक व सामाजिक उंचीविषयी भावना व्यक्त करताना म्हणतात,

रोहिदास चांभार सब कुछ जाने,
कटोर गंगा देख ||

रोहिदासांच्या ज्ञानाबद्दल दास गणू महाराज म्हणतात,
जन्म झाला चर्मकार वंशी,
ज्ञान पाहता लाजवी वशिष्ठाशी ||

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपला 'दी अनटचेबल' हा ग्रंथ संत रोहिदास, संत चोखामेळा व नंदनार या तिघांना अर्पण केला आहे. यामध्ये आंबेडकरांनी म्हटले आहे की,

"संत रोहिदास अस्पृश्य म्हणून जन्माला आले आणि आपल्या पावित्र्याने व सदाचाराने सर्वांच्या बरोबरीने ठरले".

संत रोहिदास महाराजांचे साहित्य

'गुरुग्रंथसाहिब' या शिखांच्या धर्मग्रंथांमध्ये रविदास यांच्या 41 कवितांचा समावेश आहे. या कविता म्हणजे त्यांच्या कल्पना आणि साहित्यिक कामाचा प्रमाणित स्रोत आहे. शीख परंपरेतील प्रेम लेखन किंवा प्रेमबोध यामध्ये रविदास यांच्या जीवनातील कथा, आख्यायिका आहेत. शीख परंपरा आणि हिंदू दादू पंथी हे त्यांच्या साहित्यकृतीचे दोन प्राचीन प्रत्यक्ष स्रोत आहेत. विशेष म्हणजे त्यांच्या भक्तिसाहित्यात नेहमीच्या बोलीतील शब्द होते. त्यामुळे त्यांचे साहित्य लोकांना भावले. त्याशिवाय पारतंत्र्याविषयाची बंडखोरी ही रविदास यांच्या साहित्यातून दिसून येते. ज्यावेळी मुस्लिम आक्रमक भारतात शिरले, त्यावेळी त्यांनी लादलेल्या पारतंत्र्याविषयी रविदासांनी स्पष्टपणे लिहून ठेवले आहे. जात-पात, श्रद्धा-अंधश्रद्धा नव्हे, तर एकजूट, धर्म आणि देशप्रेम याबाबतही संत रविदासांनी अतिशय रोखठोक विचार प्रकट केले. रविदास यांच्या कवितेत द्वितीय, तृतीय श्रेणी, असमान नागरिक, वैराग्याची आवश्यकता आणि खरा योगी अशा विषयांचा समावेश आहे. त्यांच्या दोहयांमधला, पदांमधला भावार्थ हा हिंदू धर्मापुरता संकुचित नव्हता. ते मानवतावादी संत होते. सत मार्गावरून चालण्यासाठी केलेला त्यांचा उपदेश आजही अंगी करण्यासारखा आहे.

मृत्यू -

संत रोहिदास महाराजांचा मृत्यू इ. स.1527 साली भारताच्या राजस्थान राज्यातील उदयपूर जवळील चित्तोडगड येथे झाला. ज्या ठिकाणी त्यांची पादत्राणे मिळाली, त्याच ठिकाणी त्यांची समाधी बांधली आहे.

सारांश लेखन

रविदास यांचे जीवन विविध प्रकारच्या सामाजिक आणि आध्यात्मिक विषयांना अभिव्यक्त करण्याचे साधन आहे. रविदास यांच्या मृत्यूनंतरही त्यांचे लिखाण भारतीय समाजात संघर्षाचे आहे. हिंदू संत असतानाही शिखांच्या धर्मग्रंथात त्यांच्या रचनांना मानाचे स्थान मिळाले. याचा अर्थ त्यांच्या दोहयांमधला भावार्थ हा हिंदू धर्मापुरता संकुचित नव्हता. ते मानवतावादी संत होते.

निष्कर्ष

- * समाजातील उच्चनीचता, जातीभेद, दारिद्र्य यामधील भेदभाव दूर करण्यासाठी संत रविदास यांनी केलेले कार्य खूप प्रेरणादायी आहे.
- * कितीही संकटे आली तरी त्यांनी भक्तिमार्ग सोडला नाही, यावरून त्यांच्या जीवनातील भगवंताचे स्थान समजते.

-
- * माणसाचे मन पवित्र असेल, तर देव आपल्या अंतःकरणात वास करतो.
 - * आपल्या उद्देशातून आणि भक्तीतून संत रोहिदास महाराजांनी समाज कल्याणाचा मार्ग दाखवला.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- * संत रोहिदास यांची संक्षिप्त जीवनी - आनंद सोनटक्के
- * संत रोहिदास - लक्ष्मण सूर्यभान
- * मन चंगा संत रोहिदास - अॅड. आनंद गवळी
- * गुरु रविदास भ्रम आणि वास्तव - चंद्रप्रकाश देगलूरकर